

ANTİKÇAĞDA KÜÇÜK ASYA'DAKİ SPORCULAR: SOSYAL DURUMLARI,
PROFESYONELLİK VE KENTLER

*ATHLETES IN ASIA MINOR IN ANTIQUITY: SOCIAL CONDITIONS,
PROFESSIONALISM AND CITIES*

NURŞAH ÇOKBANKİR ŞENGÜL*

Özet: Antikçağlardan itibaren insan hayatında yer alan spor, ulusal sınırların belirlenmeye başladığı andan itibaren gerek toplumlar arasında gerekse toplum içindeki vatandaşlar arasında rekabetin artmasıyla günlük hayatın merkezine oturmuştur. Özellikle uluslararası yarışmalarda galibiyet almak tüm ülkeler için çok değer kazanmıştır; bundan dolayı ülkelerin başarılı olamadıkları alanlarda az gelişmiş ülkelere kendilerine sporcu transfer ettikleri görülmektedir; 2008 Pekin Olimpiyatları'nda gümüş madalya kazanan atletimiz Elvan Abeylegesse bunun için iyi bir örnek oluşturur. Arjantin, Brezilya ve İtalya gibi zamanında ekonomik sorunlar yaşayan çoğu ülke, kriz dönemlerini aşana kadar sporu (özellikle futbolu) bir tür araç olarak kullanmışlar; böylece futbolda dünya çapında yer edinmişlerdir. Bu afyon etkisi dolayısıyla bazı modern entelektüeller futbolu küçümsese de futbolcu olma hayalini taşıyan birçok genç bu hayali gerçekleştirme fırsatını yakalamak için çalışmaktadır. Futbol kulüpleri ise, yabancı ülkelere iyi sporcuları transfer ederek takımlarını daha da güçlendirmeyi amaçlar. Bu transferlerle gelen sporcular, ülkemizde de olduğu gibi, aşırı ilgi ve sevgi görmektedirler, öyle ki halkın görebileceği yerlere heykelleri bile dikilmektedir; tıpkı Fenerbahçe'nin eski futbolcusu Brezilyalı Alex de Souza'nın Kadıköy'de bir parka taraftarlar tarafından heykelinin dikilmesi gibi. Tüm yayın organları da sporun günlük gelişmelerine, galibiyetlere uzunca yer vermektedir. Bu makalede modern dünyanın bu kısa örneklerine paralel olarak yazılar ışığında antikçağ sporcuları ve dönemin aydınlarının onlara bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmış ve elde edilen galibiyetlerin kendilerine ve kentlerine ne ifade ettiği ile ilgili sorular tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Spor • Profesyonellik • Sporcular ve Kentler • İmtiyazlar • Entelektüellik

Abstract: Sports has been a part of human life since antiquity and since the appearance of national borders it has occupied a central position in the daily life together with the increase of rivalry both between societies and citizens within these societies. Being the winner of an international competition has become particularly important for all countries; that's why countries strengthen themselves in the sports branches they fail by transferring sportsmen from underdeveloped countries. Elvan Abeylegesse, the Turkish athlete who won a silver medal in Beijing Olympics in 2008, constitutes a good example for this. Most countries which faced economic problems such as Argentina, Brazil and Italy used sports (especially football) as a means until they overcame their financial crisis so the way they play football has acquired a worldwide reputation. Even though some modern intellectuals despise football because of its tincture of opium, many young people who dream of becoming a professional footballer are eager to be given a chance and chase after their dreams. As for the football clubs, they want to render their teams stronger by transferring successful footballers from foreign countries. The foreign sportsmen who were thus transferred are warmly welcomed and showered with affection and love even to the extent that their statues are erected in public places. The statue of Alex de Souza, the Brazilian footballer, who was a former player in Fenerbahçe team, was erected in a park in Kadıköy by his fans and this is a fine example of the expression of gratitude. In parallel with these examples of the modern world this article focuses on the ancient sportsmen and the way they were viewed by the intellectuals of antiquity and discusses what the winnings meant both to the sportsmen and to their cities.

Keywords: Sports • Professionalism • Sportsmen and Cities • Privileges • Intellectualism

* Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya. nursahcokbankir@hotmail.com

Günümüz dünyasında hangi toplumda olursa olsun sporun herhangi bir dalında alınan galibiyet, görsel ve yazılı medyada büyük bir yer edinmektedir. Çünkü spor evrensel kültürün bir parçası olarak milli duyguların açığa çıkmasına vesile olan, bireysellikten öte toplumsal bir olgudur. Antikitede hiç de farklı olmayan bu durum, gerek en erken edebi eserlerde gerekse kentlerdeki epigrafik belgelerde gözlemlenmektedir. Sporcular, bir nevi aldıkları galibiyetler aracılığıyla adına yarıştıkları vatanlarının isimlerini tüm dünyaya duyurmakla görevliyidiler. Bunu gerçekleştirmek için en yaygın yol ise, epigrafik belgeler içinden günümüze kadar ulaşan onurlandırma yazıtlarıydı. Bunlar tıpkı günümüzdeki gibi hayatını spora adanmış, birçok madalya kazanmış ünlü bir sporcunun heykeli ve bu heykelin kaidesi üzerine yazılmış olan yazıtlardı.

Öncelikle bu noktada, atletik oyunların gelişimine ve sınıflandırılmasına kısaca değinmek gerekir. Resmi olarak ilk kez M.Ö. 776 yılında düzenlenen Olympia Oyunları'nın ardından bunları örnek alan pek çok oyun ortaya çıkmıştır. Bu oyunların en önemli özellikleri uluslararası nitelikte ve belli aralıklarla (*periodus*) düzenleniyor olmalarıdır. Diğer belirleyici özellikleri ise bir tanrıya adanmış olması, bu bakımdan kutsal bir anlam taşıması ve de ödül olarak sembolik bir taç verilmesidir. Onur nişanesi olarak verilen bu taç, oyunun hamisi olan tanrı ya da tanrıçayı simgeleyen kutsal ağacın yapraklarından yapılmaktaydı. Bu oyunlar, ἀγῶνες ἱεροὶ καὶ στεφανῖται yani *kutsal ve taç ödüllü oyunlar* olarak adlandırılmış ve tüm antik dünyanın ilgisini üzerine çekmeyi başarmıştır. *Kutsal ve taç ödüllü oyunlar* başlangıçta her dört yılda bir kutlanan Olympia ve Delphoi'deki Pythia oyunları ile her iki yılda bir kutlanan Korinthos'taki Isthmia ve Nemea oyunları olmak üzere dört adetken; Roma Dönemi'nde Roma'daki Capitolia oyunları, Nikopolis'teki Actia oyunları, Argos'taki Heraia oyunları ve Naples'teki Sebasta oyunlarının ilave edilmesiyle sayıları giderek artmıştır.

M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda kent devletlerinin bağımsızlığıyla her kent, kendi adına kutsal içerikli bir oyun düzenleme konusunda istekli davranmış, Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu talep daha da çoğalmıştır. Yukarıda bahsedilen kutsal ve taç ödüllü oyunları düzenlemek için başlangıçta oyunun asıl düzenleyici kentinden izin alınması ve bu izin karşılığında da para ödenmesi gerekiyorken, Roma Dönemi ile oyunların düzenlenmesi ya da önceden var olan bir oyunun bu statüye yükseltilmesi imparatorların yetkisi altına girmiştir¹. Tüm maddi desteğin sağlanması da kentin sorumluluğundaydı. Kentler bu sorumluluktan kaçınmamış ve hemen hemen her kent kendi bünyesinde asıl oyunların içerik, ödül ve program bakımından bir taklidi olan Olympia, Pythia, Nemea ve Isthmia oyunlarını düzenlemiştir. Bir diğer sınıf, bu oyunlardan prestij bakımından biraz daha düşük olan ἀγῶνες ἱεροὶ'dur (= *kutsal oyunlar*). Aslında bu oyunlar da diğerleri gibi uluslararası nitelikte ve yine bir tanrı ya da tanrıçanın himayesi altında düzenlenmişlerdi. Aralarındaki fark, verilen sembolik tacın yanı sıra maddi içerikli bir ödülün de sunuluyor olmasıdır. Yukarıda bahsedilen iki oyun tipine ilaveten, daha çok yerel sahada karşımıza çıkan ve galiplerine sunduğu para ödülü dolayısıyla ἀγῶνες θεματικοί (= *para ödüllü oyunlar*) olarak adlandırılan bir başka kategori daha vardır². Bunlar *kutsal oyunlara* göre çok daha küçük çaptaki yarışmalardır. Söz konusu yarışmaların ba-

¹ M.S. VI. yüzyıl yazarlarından Malalas, Antiokheia'luların Olympia Oyunları'nı düzenlemek için oyunun asıl kenti Eleia'lılara bir ücret ödediklerini aktarmıştır: Ayrıca bk. Pleket 1976, 15-18; Nijf 2001, 311. Roma Dönemi'nde oyunun düzenlenmesi ya da statü yükseltilmesi için yetkinin imparatorlara geçmesi konusunda bk. Mitchell 1990, 224.

² Para ödüllü oyunlar ayrıca ἀγῶνες χρηματῖται, χρηματικοὶ ve θεματῖται olarak da isimlendirilmiştir. Fakat bunlar, ἀγῶνες θεματικοί'a göre oldukça nadir olarak karşımıza çıkmaktadır: Ayrıca bk. Farrington 2008, 241-242 dn. 2 ile birlikte.

zısı yerel bir külle, bazıları ise yerel kahramanlarla bağlantılıydı³. Kutsal bir statüye sahip olmayan bu oyunlar özellikle Anadolu'nun güney kesimlerinde θεμις (= *themis*) şeklinde adlandırılmaktaydı. Bunlar, daha çok Lykia, Pisidia, Karia'nın denizden uzak kesimleri, Pamphylia ve Kilikia Thraekia'da yoğunluk göstermekte ve genellikle atletik yarışmalar ile sınırlandırılmaktaydılar. Bu yarışmalar çoğunlukla kentlin hayırseverleri tarafından bahşedilmiş vakıflar sayesinde düzenlenmekte ve oyunu kuran hayırseverin ismiyle anılmaktaydılar⁴. Bu oyunlara iştirak edeceklerin belirlenmesi tamamıyla yarışmayı düzenleyen kentlin inisiyatifindeydi. Kent, bu yarışmaları ya sadece kendi vatandaşları ya eyalet çapındaki sporcular ya da daha geniş bir kesimi içeren iştirakçiyle sınırlama hakkına sahipti⁵. Tıpkı kutsal oyunlarda olduğu gibi hemen hemen her kent kendi bünyesinde en az bir tane yerel ödüllü oyun düzenlemiştir. Böylece hem kent yaşamına bir canlılık kazandırmışlar hem de ticari anlamda kazanç sağlamışlardı.

Sporcuların Sosyal Konumu ve Profesyonellik

Sporcular Homeros'un kahramanlar çağında aristokrat sınıfın üyeleriydiler. Homeros şiirlerinde oyunlar, sportif bir ruhla ve yüce gönüllülüklerini ortaya koyarak kahraman asillerin üstünlüklerini göstermesi ve yarışmadan keyif alması için bir fırsat sunmaktaydı. Ancak M.Ö. VII. yüzyılda askeri alandaki köklü bir değişiklik ile köylülerden oluşan ağır silahlı *hoplites phalanks*'ının ortaya çıkması üzerine savaş alanlarında asillerin etkisi azalmaya başlamış ve böylece kent yaşamının içinde kendini göstermeye başlayan orta sınıf üyeleri artık sporun içinde de yerlerini almışlardır. Sporun savaş alanlarından çıkması ve kentlerin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmesiyle de bu orta sınıf hayatını, icra ettiği sporla kazanmaya başlamıştır. Böylelikle günümüz profesyonelliğine yakın bir anlamda spor ve sporcu örnekleri ortaya çıkmıştır. Oyunların pek çoğunda verilen maddi ödüller de bu yarışmaları daha çekici kılmıştır. Böylece M.Ö. VI. yüzyıl ile sayıca artmaya başlayan ve özellikle Roma İmparatorluk Dönemi ile bir patlama yaşayan atletik içerikli yarışmalarla spor, kentlerin vazgeçilmezi haline gelmiştir⁶.

M.Ö. V. yüzyılda Pindaros, Hellas'ın dört büyük oyununda zafer kazananlar için yazdığı galibiyet şiirlerinde, her ne kadar yarışmalarla ilgili detaylı bilgiler sunmasa da, sporcular hakkında geniş bilgi verir. Şiirleri daha çok mitolojik tasvirler ve hikâyeler içerir. Sporcuların asil soylarını vurgulayarak bu dönemin ideal atlet tiplerini betimler. Soylarını ya tanrılarla eşleştirerek ya da efsanevi kahramanların ve askeri liderlerin başarılarıyla sporcuların başarılarını karşılaştırarak toplumda sporun değerini gösterir. Yazar, sporcuları eski askerler ile karşılaştırmış ve bir atletin *arete*'sini (= erdemini) savaşçının *arete*'si ile eş değer saymıştır; bu bağlamda anahtar kelimeler ἀδρεία (= cesaret), πόνος (= zahmet) ve καρτερία (= sebat)'tır. Diğer antikçağ yazarları da sporcuları sık sık savaşçılarla özdeşleştirmiştir. Nestor'un oğlu Antilokhos'un koşudaki hızı ve savaş konusundaki üstünlüğü Homeros *Odysseia*'sında (III.110-115) anılmıştır. Dio Khrysostomos (*Or.* 29) ise spor karşılaşmalarını savaşın

³ H. W. Pleket (1975) örneklerle oyunların sınıflandırılması hakkında detaylı bir çalışma sunmaktadır.

⁴ Mitchell 1993, 225; Farrington 2008, *passim*.

⁵ Pleket 1975, 56 dn. 30 ile birlikte. M.S. II. yüzyıldan geç olmayan bir tarihe ait Pisidia'dan bir yazıtta kent, kölelere oyunlara katılma hakkı tanımış ve şayet köle galibiyet kazanırsa, ödülünün çeyreğini rakibine vermekle yükümlü tutmuştur. Yazıt ve yorumları için bk. Gardiner 1929, 210-212.

⁶ Robert 1984, 38'te Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki bu artışı "agonistik patlama" ifadesi ile vurgulamıştır. Pleket 1995, 154'de ise *gymnasium* dışındaki oyunların sayısındaki artışı, Thasos'lu Theogenes'in M.Ö. V. yüzyılın ilk yarısında 22 yıl içinde 1300 galibiyet alması ile örneklendirir.

ideal bir hazırlığı olarak görmüştür. M.Ö. VII. yüzyılda yaşadığı varsayılan Aisopos'un masallarına kendi yaşamından parçalar ekleyerek Latinceye aktaran Phaedrus'un bir anlatısında Aisopos kendinden daha zayıf olan rakibini yendiği için övünen güreşçiyi eleştirmektedir (*Fab. App.* 13). Önemli olanın kendinden güçsüz olanı yenmek değil, aksine güreşteki ustalığı ve cesareti ile rakibini yendiği için övünmek olduğunu vurgular. Aslında bu aktarım, bugünkü anlamıyla antikçağda *fair play* anlayışının varlığını ortaya koyar. Antikçağ karşılaşmalarında günümüzdeki gibi kilo ayrımı yoktu, sınıflandırmalar yaşa göre yapılmaktaydı. Bu da özellikle güç gerektiren dallarda kilolu olan sporcuyla daha avantajlı duruma getirmekteydi. Ama görülüyor ki, o dönem anlayışında kaba kuvvetin getirdiği galibiyettense, branşındaki hüneri sonucunda aldığı galibiyet sporcuyla daha çok yüceltmekteydi. M.Ö. VI. yüzyıldan Ksenophanes ise bilgelikten daha çok, üstün gücün böylesine onurlandırılmasını eleştirir⁷. Hellen entelektüelleri sporun daha çok savaş için iyi bir eğitim olup olmadığını tartışmışlardır; ama şu bir gerçektir ki spor savaş için bir antrenmandı; savaş da spor için⁸. Geç dönem yazarları ise, sporcuların daha alt sınıftan geliyor olmasını eleştirmişlerdir. Daha önce değinildiği gibi, Homeros'un kahramanlar dünyasındaki karşılaşmalarına katılan sporcular asil sınıfın üyeleriydi. Katıldıkları yarışmalar kendiliğinden ortaya çıkan törenlerin içinde yer alıyordu. Asıl işleri savaştı ve zaten bu oyunlar da savaş zamanında, profesyonel bir spor ya da sporcu anlayışında değildi. Sporun kurumsallaşması, *gymnasium*'un ortaya çıkması ve orta sınıfın kent yaşamında yer edinmesiyle sahneye çıkan daha alt sınıf sporcular, artık hayatlarını bu oyunlardan kazandıkları parayla idame etmeye başlamışlardı. *Gymnasium*'un yükselişinin ilk yıllarında alt sınıf iştirakçilerin oyunlara katılması çok mümkün görünmez. Oyunların başlangıcından önce Olympia'da bir ay kalma zorunluluğu gibi olaylar zengin olmayan sporcular için dışarıdan yardımı zorunlu kılmaktaydı⁹.

Büyük ihtimalle M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren yerel yarışmalar da alt sınıf sporculara katılım şansı tanımıştır¹⁰. Bununla birlikte alt sınıfın varlığı, elit sınıfın sahneden çekilmesi anlamına gelmemektedir¹¹. Özellikle epigrafik belgelerde kimi zaman *bouleutes* (meclis üyesi), kimi zaman da bizzat kendisi kentin önde gelenlerinden biri ya da kentin önde gelenlerinin çocuğu veya torunu olan sporcular karşımıza çıkmaktadır¹². Sözün kısası bu sporcular ya vatandaşı olduğu kentte spor hayatındaki başarılı kariyerleri sonucunda bizzat kendileri önemli görevlerde bulunmuşlar ya da

⁷ Gardiner 1987, 103.

⁸ Crowther 2007, 77-78.

⁹ M.Ö. 300 yılına tarihlenen Ephesos'tan bir örnekte başarılı; fakat fakir bir sporcunun antrenörü, sporcuyla finanse etmeleri için kente başvuruda bulunmuştur. Yazıt için bk. Robert 1967, 14-32; Merkelbach – Nollé 1980, no. 2005. Ayrıca; Pleket 1998, 317'de M.Ö. 400 yılındaki asil soydan olmayan ve Olympia Oyunları'na iştirak eden sporcuların paralı oyunlarda elde ettikleri maddi içerikli ödüllere, kentlerinin ya da sponsorların onlara verdiği para yardımına muhtaç olduklarını vurgular.

¹⁰ Pleket 1975, 73.

¹¹ Pleket 1995, 152 dn. 7 ile birlikte.

¹² Ksanthos'tan bir *bouleutes*'in oğlu olan Aurelius Kallistos için bk. Balland 1981, no. 21; bizzat kendisi *bouleutes* olarak verilen sporcu Marcus Aurelius Abas için bk. IGRR III, no. 370. Attouda'da *demos* tarafından onurlandırılan güreşçi Neikias παῖδα τῶν εὐ γηγονότων (= *asil soydan gelenlerin çocuğu*) olarak verilmiştir, bk. MAMA VI no. 76. Yine Ksanthos'tan seçkin bir *bouleutes*'in oğlu olarak nitelenen güreşçi Pankalos δημοτικῆν μὲν μίαν, βουλευτικὰς δὲ πάσας (= *halk için tek, boule için herşey*) olarak anılmıştır, bk. TAM II 1-3, no. 301.

kent için önemli bir yere sahip olan bir ailenin üyesi sıfatıyla spor sahnesinde yerlerini almışlardı¹³. Bazı ortak galibiyet kazanan sporcuların onurlandırma yazıtlarında da sporcular arasındaki ailevi fark açıkça gözlemlenebilmektedir. Sporculardan bir tanesinin aile seçeresi açıkça belirtilirken ya da yaptığı memuriyet dile getirilirken, diğer sporcu sadece ismiyle anılmaktaydı. Buradan anlıyoruz ki sporcuların geldiği aileler farklı sınıflardandı ve bu durum onurlandırıldıkları yazıtlara yansıtılmıştı¹⁴. Aslında bu ailevi fark belki de, birlikte taçlandırılmanın bir açıklamasıdır. Bazı durumlarda, özellikle yüksek statüdeki oyunlarda sporcular galibiyet almamış olsalar bile, yazıtlarda başarıyla dövüştükleri ya da önemli bir oyuna iştirak etmiş oldukları vurgulanmıştır¹⁵.

Antikçağ yazarları arasında sporculara karşı iki farklı bakış açısı bulunmaktaydı. Bir kısım onların gücünü, galibiyetlerini övüyorken, bir kısım da zekânın önüne geçen gücü yeriyordu. Cicero (*De off.* I. 150-1) ücret için çalışanların değersiz işleri olduğunu ve kaba olduklarını vurgulamış ve onlara sanatları için değil de yaptıkları iş için para ödediklerini, bunun da köleliklerinin teminatı olduğunu dile getirmiştir. Burada kınadığı durum, insanların tıpkı köleler gibi para kazanmak için iş yapmalarınıdır. Spor bağlamında bakılacak olursa da, spor asillerin tekelindeyken, onların para kazanmak gibi bir zorunlulukları yoktu. Ancak profesyonelliğin başlaması ile hayatını buradan kazandığı para ve itibar ile sürdüren bir kesim de söz konusu olmuştur. Seneca (*Ep.* LXXX. 2-3) bedenini çalıştıran birçok insan varken; zekâsını kullananların azlığından dem vurur ve insanların eğlencenin olduğu yerlere üşüştüğünü, sanatın olduğu yerleri ise boş bıraktıklarını söyler ve bedenen hayran olduğumuz insanların ruhlarının güçsüzlüğünden yakınır. M.S. II. yüzyılda Pergamon'da doğmuş ve kısa bir süre İskenderiye'de bir gladyatör okulunda tıp alanında görev yapmış olan Galenos, antrenmanın gerekliliğini savunurken, sporcunun yaşamının kendine mi yoksa devlete mi yarar sağladığını sorgular¹⁶. M.S. III. yüzyılın ilk yarısından Philostratos ise sporu savunur; fakat zamanının sporcularının yozlaşmasından bahseder. Bu yozlaşma için de, sporcular için geliştirdikleri sistemi ve doktorları suçlu bulur. Spor, amatörlükten çıkıp profesyonelleştiği zaman, artık sporcular için bir yaşam tarzı olmaya başlamıştır. Sağlıkları için özel bir diyet uygulayan sporcular, masajlarla vücutlarını rahatlatıyor, kurallı ve disiplinli antrenmanlar yapıyorlardı. Hatta daha geç dönemde düzenli uyku kürleri uyguluyorlardı. Philostratos'un (*Gym.* 43) aktardıklarından öğreniyoruz ki, sporcular nehirden banyo yaparak, post ya da saman yığınları üzerinde uyuyarak kendilerini sert koşullara hazırlıyorlardı. Heykelerde oldukça gelişmiş tasvir edilen vücutları ve vazo resimlerinde betimlenen kaslı ve güçlü görüntüleri ile dikkat çekiyorlardı. Özellikle M.Ö. V. yüzyıl ile - *gymnasium*'un da etkisiyle - fiziksel güzellik de önem kazanmaya başlamıştır. Öyle ki *gymnasium*'un ardında yatan

¹³ Oinoanda'daki Meleagreia Themis'inde çocuklar kategorisindeki güreş müsabakasında dövüşmüş (ἀγωνισάμενος) ancak galibiyet alamamış olan Valerius Hermaios kentin *boule* ve *demos*'u (danışma ve halk meclisi) tarafından onurlandırılmıştır: Yazıt için bk. Hall – Milner 1994, no. 27.

¹⁴ Sporcuların galibiyet almasalar bile onurlandırılmalarında sosyal durumları etkili olmuştur, bk. Nijf 2001, 326-327. O. van Nijf bu durumu İlyada'dan bir örnekle açıklar: Akhilleus, Odysseus ve Aias arasındaki yarışmaya bu şekilde müdahale eder ve ikisini de galip ilan ederek, beraberliklerini dile getirir. Krş. Hom. *Il.* XXIII. 736: *νίκη δ' ἀμφοτέροισιν. ἀέθλια δ' ἴσ' ἀελέοντες κτλ.* (= *zafer her ikinizin, ödüller ise eşit...*).

¹⁵ Başarıyla dövüştüklerini belirtmek için yazıtlarda ἀγωνισάμενος, önemli bir oyuna iştirak ettiklerini belirtmek için de κριθεῖς (ödül için bir müsabakaya karar vermek) ifadesi kullanılmıştır. Örnek yazıtlar ἀγωνισάμενος için bk. Rehm 1958, no. 194; MAMA IV no. 132; TAM II 1-3, no. 304, 306; Hall – Milner 1994, no. 27; κριθεῖς için bk. Anderson 1913, no. 23.

¹⁶ Gal. *Adhort. art. add.*

idealleri¹⁷ *eueksia*¹⁸ (= sağlık/güç), *eutaksia*¹⁹ (= disiplin/davranış), *euandrea*²⁰ (= erlik) ve *philoponia*²¹ (= dayanıklılık) gibi yarışmalarda buluyoruz. Ancak profesyonelleşme ile bir dalda aktif olan sporcunun bedeni, icra ettiği spora göre gelişmekteydi. Sokrates egzersiz yapmak istediği için onu eleştiren komutana sadece bacakları gelişen bir koşucu gibi ya da sadece vücudunun üst kısmı gelişen bir boksör gibi spor yapmayacağını, aksine simetrik bir vücut için egzersiz yapacağını dile getirmiştir²².

Pindaros'un galibiyet şiirlerinde sporcunun her şeyden önce mükemmel yetenekler ile doğmuş olduğu görülür. Güç ve güzellik, ona tanrıların lütfuydu ve bu lütuflarla mükemmel erişmişlerdi. Eriştikleri mükemmellik de kentine, ailesine övünç kaynağıydı. Spor karşılaşmaları için sporcuların eğitildiği yeni bir eğitim sanatı ortaya çıktı. Dövüş ya da spor sahalarından çekilen eski sporcular antrenör olarak sahnede yer almaya başladılar. Geliştirdikleri özel diyetler, özel idmanlarla sporcularının galibiyetleri için çalıştılar.

Sporcular açısından ele alındığında ise; kentlerde bulunmuş onurlandırma yazıtlarından da biliyoruz ki, bir sporcu için kazandığı galibiyet ona onur ve övünç sağlıyordu. Öyle ki heykeli ve onurlandırma yazıtı kentin en merkezi yerlerinde (*agora*, *palaestra*, kentin ana caddeleri gibi) halka teşhir ediliyordu. Bu tek başına yeterli miydi? Sporcu başarılı olmanın yanı sıra, aynı zamanda da yakışıklı, güçlü ve zeki olmalıydı. Fiziksel güzellik ve güç gibi görece önemsiz değerlere gösterilen ilgi söz konusuydu. Birçok yazıtta sporcular fiziki güzellikleri, karakterinin iyi olması ile övülmekte, kendilerini mitolojik kahramanlar ile bağdaştırmaktadır. Bir sporcu için sadece yaptığı işteki başarısı kâfi gelmemektedir; bir sporcunun başarılı olmakla birlikte, insani vasıflar açısından da en iyi olması gerekmektedir. Bu durum, antikçağ insanı için önemli bir unsur olan, *kalokagathos* anlayışına bağlanabilir. *Kalos* insanın fiziksel güzelliğini, *agathos* ise insanın karakter olarak iyi olmasını belirtmekte idi. Hellen toplumunda insanlar “*hem fiziksel olarak hem de ruhsal olarak en iyi ve örnek insan olmak için*” çaba göstermişlerdi. Bu yüzden de bunlar ayrılmaz bir bütün olarak sporcular için övünç kaynağı olmuştur²³.

Kendi kentindeki ya da başka bir kentteki herhangi bir oyunda galibiyet almış olan sporcular, agonistik başarılarının kaydedildiği yazıtlarla ödüllendirilmişlerdi. Sporcuların isimlerinin anıldığı epigrafik belgelere baktığımız zaman iki grupla karşılaşırız. İlki kamu alanlarının duvarlarına yazılmış galiplerin listeleri, diğer grup ise kentte veya başka bir kentte kutlanan para ya da taç ödüllü oyunlarda galibiyet alanlara ait bireysel onurlandırma yazıtlarıdır²⁴. Bireysel onurlandırma yazıtları

¹⁷ Nijf 2001, 328.

¹⁸ Sıklıkla *eutaksia* ve *philoponia* ile birleştirilen, fit sporcular arasından seçilenin onurlandırıldığı bir *gymnasium* yarışmasıdır. Ayrıca bk. Golden 2004, 63-64.

¹⁹ Genellikle *eueksia* ve *philoponia* ile birleştirilen, çocuklar ya da delikanlılar arasında *gymnasium*'un en iyi davranışa sahip sporcusunun ödüllendirildiği yarışmadır. Ayrıca bk. Crowther 1991, 301-304; Golden 2004, 65.

²⁰ Atina'daki festivallerde yer alan bir çeşit takım oyunudur, bk. Golden 2004, 63.

²¹ *Eueksia* ve *eutaksia* ile birleştirilen aylık ya da yıllık periyotta çalışkanlığı ve çabayı göz önünde bulundurarak en iyi seçilen çocuk ya da delikanlı onurlandırılmaktaydı, bk. Crowther 1991, 301-304; Golden 2004, 134.

²² Ksen. *Symp.* II. 17.

²³ Laertes'ten Kallippanos isimli bir sporcunun mezar şiirinde sporcu geldiği asil kanla, onuru, gücü, zekâsı, güzelliği ve karakterinin iyiliği hususunda övülmektedir. Yazıt için bk. Bean – Mitford 1962, no. 22.

²⁴ O. van Nijf (2001, 325), Termessos kentindeki örneklerle bu sınıflandırmayı yapmıştır. Kamu alanların duvarlarında yer alan galiplerin listelerini içeren yazıtlar için bk. TAM III no. 199-213.

rında sporcuların galibiyetlerinde ilk olarak *kutsal ve taç ödüllü oyunlar* tek tek isimleriyle kaydedilmiş, en son ise toplu olarak *para ödüllü oyunlarda* aldığı galibiyetlere yer verilmiştir. Bazı sporcular için *thematik* oyunlar kariyerlerinin bitişi, bazıları içinse uluslararası bir kariyerin başlangıç noktasıydı. Bu yüzden sporcular uluslararası bir ün kazandıktan sonra da, *thematik* oyunları küçümsemediler ve onurlandırma yazıtlarında ya da galibiyet listelerinde bu oyunlara yer vermeye devam ettiler. Titus Flavius Metrobius isimli Iasos ve Roma vatandaşı bir sporcunun onurlandırma yazıtında Roma, Atina ve Anadolu'da katıldığı bazı oyunların isimleri açık bir şekilde kaydedilmiş, ardından da *pentaeterik* (beş yılda bir olan) ve *trieterik* (üç yılda bir olan) diğer oyunlarda 120 defa galibiyet kazanmış olduğu belirtilmiştir²⁵. Sinope'den ele geçen bir başka onurlandırma yazıtında da sporcu Marcus Iutius Marcianus Rufus'un kutsal statüdeki galibiyetlerinin pek çoğu ismen listelenmiş, ayrıca galibiyet aldığı Birlik Oyunları da belirtilmiş, en sonda ise diğer yarım *talanton* ödüllü oyunlarda 110 defa, toplamda da 150 defa galibiyet kazanmış olduğu kayda geçirilmiştir²⁶. Sporcuların kendi kişisel tanımlarında aldığı tüm galibiyetler önemli bir rol oynamıştır. Örneklerden anlaşıldığı üzere gösteriş ve reklam ruhu, bu dönemde kendini gösteren rekor kırma sevgisini de yazıtlara yansıtmaktadır. Atletik alandaki mükemmellik, basit kişisel gururdan çok daha iddialıydı; çünkü bir galibiyet sadece sporcunun değil, onun vatanının da gurur kaynağıydı. Sporcular aldıkları galibiyetleri vatanlarına sunmuşlardı. Böylece agonistik bir başarının sosyal önemi de gözler önüne serilmektedir.

Kentler ve İmtiyazlar

Bu noktada sporculara kent açısından bakılacak olursa, durum neydi? Kentler kendi bünyelerindeki oyunların kutlandığı esnada, tam bir pazar yerine dönmekteydi. Tıpkı günümüzün fuarları ya da panayırıları gibi, başka kentlerden gelip satış yapmak, oyunlara katılmak ve de izlemek isteyenler kentlere akmış ve böylece kent pazarları oldukça hareketlenmişti²⁷. Böyle dönemlerde kentler akla gelebilecek her türlü talebi karşılama yarışına giriyorlardı. O. van Nijf'in de belirttiği gibi²⁸ falcılar ve hokkabazların, seyyar satıcılar ve gösteri yapanların, ileri gelenlerin ziyaretleri ve hatta Roma Dönemi Küçük Asya'sının festivallerini dolaşan gezici genelevlerin kentlerdeki varlığından söz etmek mümkündü. Söz konusu yarışmalar kent pazarlarını canlandırmanın yanı sıra kentlerdeki faaliyetlerinin artmasına neden olmuş ve kentlerin ekonomik yaşamına sürekli ve pozitif yönde bir etki yaparak, gereğinden fazla kâr elde edilmesini sağlamışlardır. Toplanan paralar yeni tesislerin inşası için kullanılmış, ayrıca sikkeler basılarak düzenlenen yarışmaları camiaya bildirilmişlerdir²⁹. Söz konusu gelirlerin yanında, bazen sporcuların da elde ettikleri kazançların bir kısmını kentlerine bağladıkları görülmektedir. Sparta'dan M.S. 193-217 yıllarına tarihlenen bir yazıttan öğrenildiği üzere, bir sporcu agonistik gelirlerden arta kalan gelirlerin tümünü kente bırakmıştır³⁰. Kentin ekonomik alanda elde ettiği söz konusu kazanımı dışında, onursal durumu ise şöyleydi. Bir sporcu katılacağı oyuna iştirak etmek için öncelikle adını, baba adını ve kentini kaydettirirdi. Galibiyet kazandığında

²⁵ Yazıt için bk. Blümel 1985, no. 108.

²⁶ Yazıt için bk. French 2004, 76-77; diğer örnekler için bk. Petzl 1987, no. 664; Poljakov 1989, no. 118; Blümel – Malay 1993, no. 5.

²⁷ Spawforth 1989, 196.

²⁸ Nijf 2001, 330 dn. 100.

²⁹ Nijf 2001, 312.

³⁰ IG V. 1, no. 550.

ise, oyunun tellalı tarafından yine önce ismi, baba ismi ve kenti, yani vatani yüksek sesle ilan edilirdi. İmparator Nero, Olympia Oyunları'na katıldığı sırada yarışmanın tellalı tarafından “*İmparator Nero bu yarışmayı kazanarak, Roma halkını ve tüm oikoumene’yi* (evreni) *taçlandırdı*” şeklinde ilan edilmiştir³¹. Bununla birlikte sporcuların onurlandırma yazıtlarında yine vatanlarının ismi yazılırdı. Bu yazıtlar hem oyunun düzenlendiği kentte hem de sporcunun ana vatanında yerlerini alırdı. Böylece kentler şampiyonları sayesinde kendi reklamlarını yapar, ün kazanırlardı.

Profesyonel spor anlayışıyla piyasa farklı bir boyuta ulaşmıştı. Küçük Asya’dan bir hayırsever düzenlediği oyunun reklamını yapmak ve oyuna ilgiyi artırmak için otuzbin *drahmai* karşılığında bir *olympionikes* (= olympia oyunu galibi) ile anlaşarak oyunlarda yer almasını sağlamıştır³². Aslında bu örnek de tam anlamıyla profesyonelleşmenin bir kanıtıdır. Buna dayanarak belki de başarılı profesyonel sporcuların da başka festivallere katılmak için ücret talep ettikleri ileri sürülebilir. Her ne kadar Miletoslu Antipatros M.Ö. 388 yılında Olympia’da çocuklar boksunu kazandıktan sonra, Syrakusai Tiranı Dionysios tarafından vatanının Syrakusai olarak ilan edilmesi için önerilen parayı geri çevirmiş olsa da³³, sporcu transfer etmek konusunda da kentler isteklerini çeşitli yollardan ortaya koymuştur. Bir başka örnek de Girit vatandaşı Sotades M.Ö. 384 yılında Olympia’da *dolikhos*³⁴ koşusunu kazanmış ve bundan sonraki oyunlarda vatanını Ephesos olarak anons ettirmesi için para almıştır. Ama bunun sonucunda kendi anavatanı tarafından cezalandırılmıştır³⁵. Roma İmparatorluk Dönemi’nde bu durum farklı bir boyuta ulaşmıştır. Bu dönemde izlenen politika sonucu, birden çok vatandaşlık hakkı elde etmiş sporcularla karşı karşıya kalınmaktadır. Özellikle başarılı bazı sporcuların epigrafik belgelerdeki tanımlarında, ana kentini takip eden birçok başka kent adı ise bu kentlerdeki vatandaşlık hakkını belirtmek için yer almıştır. Bu durum aslında görünenden karmaşık bir durumdadır. Kentler kendi vatandaşı olarak, ismini ilan ettirecek başarılı bir sporcuyu transfer etmeyi önemsemişlerdi. Ancak bazı kentlerin vatandaşlığını vermek de tamamen imparatorun hediyesi durumundaydı (İskenderiye vatandaşlığı gibi). Her durumda da sporcu vatandaşlık unvanını aldığı kentin gerçek bir vatandaşı mıydı yoksa sembolik bazı sorumluluklar haricinde bir görevi var mıydı? Bu durum da araştırılması gereken bir başka konuyu oluşturmaktadır³⁶.

Kentlerin isimlerini ilan ettiren sporculara şükranlarını belirtmek için onları pek çok imtiyazla ödüllendirdikleri bilinmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi’nde de Augustus sporcuların önceden elde ettikleri imtiyazları devam ettirmekle kalmamış, ayrıca bu imtiyazları genişletmişti³⁷. Vatandaşlık hakkı dışındaki diğer imtiyazlar neydi? Kutsal oyunlarda galibiyet alan bir sporcu bedava beslenme ya da konaklama hakkına sahipti. Vergiden, zengin vatandaşlar için ağır bir yük olan

³¹ Dio Cass. LXIII. 14. Aphrodisias’tan Titus Aelius Aurelius Menandros’un yazıtında sporcunun her bir yarışmada vatanını ilan ettirerek kazandığı taçlarla onu yücelttiğinden bahsedilmiştir; yazıt için bk. Roueché 1993, no. 91 A, str. 15-17. Oinoanda’dan Publius Sthenius Fronto’yu onurlandırma yazıtında da, sporcunun vatani için ödül kazandığı dile getirilmiştir; yazıt için bk. Hall – Milner 1994, no. 1.

³² Dio Chry. Or. LXVI. 11.

³³ Golden 2004, 11 s.v. Antipater.

³⁴ “Uzun mesafe koşusu”. Hellen festivallerinin ilk anlarından itibaren sürekli yarışmalarından biri olmuştur. Yer aldığı festivale göre farklı uzunluklara sahip koşu yarışmasıdır. Daha genç yarışmacılar için diğer koşu yarışmalarında olduğu gibi mesafe daha kısa olabiliyordu, bk. Golden 2004, 55.

³⁵ Golden 2004, 155 s. v. Sotades; ayrıca bk. Paus. VI. 18. 6. 5-9.

³⁶ Nijf 2012’de sporculara verilen çoklu vatandaşlık hakkında detaylı bir çalışma sunmaktadır.

³⁷ Suet. Aug. 45.

leiturgia'dan muafı. Diocletianus ve Maximianus zamanında alınmış sporcularla ilgili bir kararda, kente ait görevlerden muafiyeti elde edecek olan sporcunun tüm yaşamını sporla geçirmiş olması ve “*rüşvet ve ahlaksızlık olmaksızın*” koşuluyla Roma ya da Hellas'taki kutsal oyunlarda en az üç galibiyet kazanmış olması şart koşulmuştur³⁸. Ayrıca kutsal oyunlarda aldıkları galibiyet sonucunda kentlerine bir zafer alayıyla girme hakkına sahiptiler. Bu hakkı elde eden sporcular ayrıca bir gelir de elde etmekteydiler³⁹.

Sonuç olarak spordan geçimini sağlayan kişilerin sayısı arttıkça profesyonellik söz konusu olmaya başlamıştır. Sporcular icra ettikleri iş karşılığında para kazanıyor olsalardı, ödül ya da hediye aldıklarını dile getirmeyi tercih etmişlerdi. Paranın spora dahil olmasıyla kötü amaçlar için kullanıldığına da şahit olunmuştur. Böylece sporun başlangıçtaki amaç ve içeriği değişmiştir. Hayatını bu şekilde idame ettiren sporcu için her dönemde en önemli şey kazanmaktı. Sadece kazananın onurlandırıldığı bir düzende ve rekabet duygusunun her alana yayıldığı bir toplumda sporcu için en önemlisi galip gelmekti. Çünkü her galibiyet onun için ün ve para demektir. Bu şekilde de başarılı bir sporcu, özellikle daha alt sınıf üyeleri için, toplumun dış çemberindense tam merkezinde yer almıştı⁴⁰. Bizim bugünkü anlayışımızdaki gibi bir servet edinme söz konusu değildi⁴¹. Ama elde edilen ün ve hayatını sürdürmek için elde edilen imtiyazlar o kadar cazipti ki, ne orta sınıf ne de üst sınıf üyeleri bu yaşamdan uzak durmamışlardı. Amerikan futbolu takımlarından Green Bay Packers'ın başarılı koçu V. Lombardi'nin dediği gibi “*kazanmak bazen bir şey değil, her zaman bir şeydir*”.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere birincilik elde etmese de bazı nedenlerle onurlandırılan sporcularla da karşı karşıya kalınmaktadır. Her ne kadar profesyonelleşmeyle birlikte, orta sınıftan sporcular tarih sahnesine çıkmışsa da, asiller asla ortadan kaybolmamışlardır. Oinoanda'nın ünlü *Licinnii* ailesinin bir mensubu olan Licinnia Flavilla tarafından yaptırılan anıta yazılmış soyağacında Lucius Septimius Flavianus Flavillianus “*kutsal oyunlarda galibiyet almış bir pankratiastçı*” olarak gururla kaydedilmiştir⁴². Yazıttan da anlaşılıyor ki, aristokratik bir aile için üyelerinden birinin pankratiastçı olarak yetiştirilmesi ve bundan dolayı taçlandırılması onlar için utanç değil; bilakis gurur kaynağıydı. Ve bir sporcunun onurlandırılmasında sosyal durumu etkili rol oynamaktaydı.

³⁸ Cod. Iust. X. 53.

³⁹ Plin. *Ep.* X. 118'de İmparator Traianus'a *eislastikos* yarışmalarında (bu yarışmalarda galip gelen sporcu kentine bir zafer alayıyla girme hakkını elde eder) galibiyet kazanan sporculara koyulmuş olan ödülün ne zaman ödeneceğiyle ilgili danışmaktadır. Ayrıca bk. Mitchell 1993, 217-218.

⁴⁰ Crowther 2007, 57.

⁴¹ Galenos (*Adhortatio ad artes addiscendas* 14) sporcuların, spor hayatları boyunca ya da sonrasında borç içinde olduklarını aktarmıştır.

⁴² IGRR III no. 500. V. str. 1-3. Yazıt ile birlikte Licinnii ailesi hakkında ayrıca bk. Gökalp 2002, 91-101. Lucius Septimius Flavius Flavillianus M.S. III. yüzyılda sportif bir kariyer elde etmişti. Kentte düzenlenen *Meleagreia Themis*'inde elde ettiği galibiyet sonucunda Oinoanda kentinde iki adet yazıt ile onurlandırılmıştı; yazıtlar için bk. Hall – Milner 1994, no. 31-32.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Cic. *De Off.* (= M. Tullius Cicero, *De Officiis*) *Scripta Quae Manserunt Omnia*, Fasc. 48. Ed. C. Atzert, 1932.
- Cod. Iust. (= Codex Iustinianus) *Corpus Iuris Civilis: Codex Iustinianus*, vol. II. Ed. P. Krueger. Weidmann 1959.
- Dio Cass. (= Dio Cassius, *Historiae Romanae*) *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, vols. 1-3. Ed. U.P. Boissevain. Berlin: Weidmann 1895-1901 (repr. 1955).
- Dio Chry. *Or.* (= Dio Chrysostomos, *Orationes*) *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia*, vols. 1-2. Ed. J. von Arnim. Berlin: Weidmann 19622.
- Gal. *Adhort. art. add.* "Galens Protreptikos Fragment". Ed. E. Wencebach, *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin* 4, 3. Berlin (1935) 90-120.
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Iliada*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Homer. *The Iliad*. Ed. A.T. Murray. Cambridge, London 1924.
Homeros, *İlyada*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 2012²⁴.
- Hom. *Od.* (= Homeros, *Odysseia*) *Homeri Odysseia*. Ed. P. von der Muhll, Basel: Helbing Lichtenhahn 1962.
- Ksen. *Symp.* (= Xenophon, *Symposium*) *Xenophontis opera Omnia*, vol. II. Oxford Clarendon Press. 1921 (repr. 1971).
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis*). *Pausaniae Graeciae descripto*, vol. 3. Ed. F. Spiro, Leipzig: Teubner 1903 (2. Basım, Stuttgart 1967).
- Phaed. Fab. *App.* (= Phaedrus, *Fabularum Aesopiarum*) *Phaedri Augustu Liberti Liber Fabularum*. Ed. A. Guaglianone Torino 1969.
- Phil. *Gym.* (= Philostratus, *De gymnastica*) *Flavii Philostrati opera*, vol. II. Ed. C. L. Kayser, Leipzig: Teubner 1871 (repr. Hildesheim: Olms 1964), 261-293.
- Plin. *Ep.* (= Plinius, *Epistulae*) *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları. Plinius Epistulae* 10. Kitap. Çev.: Ç. Dürüşken – E. Özbayoğlu, İstanbul 2001.
- Sen. *Ep.* (= Seneca, *Epistulae Morales ad Lucilium*) *Ad Lucilium Epistulae Morales*, vols 1-3. Ed. R. M. Gummere, Cambridge 1917-1925.
- Suet. *Aug.* (= Suetonius, *Augustus*) *De Vita Caesarum* (C. Suetoni Tranquilli Opera), vol. 1. Ed. M. Ihm, 1908.

Modern Kaynaklar

- Anderson 1913 J. G. C. Anderson, "Festivals of Men Askaenos in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia". *JRS* 3 (1913) 267-300.
- Balland 1981 A. Balland, *Inscriptions d'époque Impériale du Létôon*, FdX VII. Paris 1981.
- Bean – Mitford 1962 G. E. Bean – T. B. Mitford, "Sites Old and New in Rough Cilicia". *AS* 12 (1962) 185-217.
- Blümel 1985 W. Blümel, *Die Inschriften von Iasos*, IK 28, 1. Bonn 1985.
- Blümel – Malay 1993 W. Blümel – H. Malay, "Inscriptions from Aydın Museum". *EA* 21 (1993) 129-140.
- Crowther 1991 N. B. Crowther, "Euexia, eutaxia, philoponia: Three Contests of Greek Gymnasium". *ZPE* 85 (1991) 301-304.

- Crowther 2007 N. B. Crowther, *Sport in Ancient Times*. Westport 2007.
- Farrington 2008 A. Farrington, "Θέμιδες and the Local Elites of Lycia, Pamphylia and Pisidia". Eds. D. Rizakis – F. Camia, *Pathways to Power. Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*. Proceedings of the International Workshop held at Athens Scuola Archeologica Italiana di Athene 19 December 2005. Athene (2008) 241-249.
- French 2004 D. French, *The Inscriptions of Sinope I*, IK 64. Bonn 2004.
- Gardiner 1929 E. N. "Gardiner, Regulations for a Local Sports Meeting". *Class. Rev.* 43/6 (1929) 210-212.
- Gardiner 1987 E. N. Gardiner, *Athletics of the Ancient World*. Chicago 1987.
- Golden 2004 M. Golden, *Sport in the Ancient World from A to Z*. London 2004.
- Gökalp 2002 N. Gökalp, "Oinoanda'dan bir soy: Licinnii". Eds. S. Şahin – M. Adak, *Likya İncelemeleri I* (2002) 91-103.
- Hall – Milner 1994 A. Hall – N. Milner, "Education and Athletics. Documents illustrating the Festivals of Oenoanda". Ed. D. French, *Studies in the History and of Lycia and Pisidia*. In memoriam A. S. Hall. British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 19. London (1994) 9-37.
- IGRR III R. Cagnat *et al.*, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes III, = Lykia et Pamphylia*. Paris 1901-1927.
- MAMA IV W. H. Buckler, W. M. Calder – W. K. C. Guthrie, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, vol. IV. Monuments and Documents from Asia and Western Galatia*. Manchester 1933.
- MAMA VI W. H. Buckler – W. M. Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol. VI. Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. Manchester 1939.
- Merkelbach – Nollé 1980 R. Merkelbach – J. Nollé, *Die Inschriften von Ephesos VI*, IK 16. Bonn 1980.
- Mitchell 1990 S. Mitchell, "Festivals, Games and Civic Life in Roman Asia Minor". *JRS* 80 (1990) 183-193.
- Mitchell 1993 S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I*. Oxford, New York 1993.
- Nijf 2001 O. van Nijf, "Local Heroes: Athletics, Festivals and Elite Self Fashioning in the Roman East". Ed. S. Goldhill, *Being Greek und Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*. Cambridge (2001) 306-334.
- Nijf 2012 O. van Nijf, "Athletes, artists and citizens in the Imperial Greek City". Eds. A. Heller – A. V. Pont, *Patrie d'origine et patries électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine*. Bordeaux (2012) 175-194.
- Petzl 1987 G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna II, 1. IK 24, 1*. Bonn 1987.
- Pleket 1975 H. W. Pleket, "Games, Prizes, Athletes and Ideology: Some Aspects of the History of Sport in the Greco – Roman World". *Arena I* (1975) 49 – 89.
- Pleket 1976 H. W. Pleket, "Olympics Benefactors". *ZPE* 20 (1976) 1-18.
- Pleket 1995 H. W. Pleket, "Mass – Sport and Local Infrastructure in the Greek Cities of Roman Asia Minor". *Stadion XXIV, 1* (1995), 151-171.
- Pleket 1998 H. W. Pleket, "Sport and Ideology in the Graeco – Roman World". *Klio* 80, 2 (1998) 315-324.
- Poljakov 1989 F. B. Poljakov, *Die Inschriften von Tralleis und Nysa I*, IK 36, 1. Bonn 1989.

- Rehm 1958 A. Rehm, *Didyma II. Die Inschriften*. Berlin 1958.
- Robert 1967 L. Robert, "Décrets d'Éphèse pour des athlètes". *RevPhil* (1967) 14-32.
- Robert 1984 L. Robert, "Discours d'ouverture". *Actes du VIIIe Congrès international d'Épigraphie grecque et latine à Athènes 1982*. Atina (1984) 35-45.
- Roueché 1993 C. Roueché, *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*. JRS Monographs 6. London 1993.
- Spawforth 1989 A. J. S. Spawforth, "Agonistic Festivals in Roman Greece". Eds. S. Walker – A. Cameron, *The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the tenth British Museum Classical Colloquium. Bulletin Suppl.* 55 (1989) 193-197.
- TAM II 1-3 E. Kalinka, *Tituli Asiae Minoris II: Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti, 1: Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido, 2: Regio quae ad Xanthum flumen pertinent praeter Xanthum oppidum, 3: Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad oram orientalem*. Wien 1920-1944.
- TAM III R. Heberdey, *Tituli Asiae Minoris III. Tituli Pisidiae Linguis Graeca et Latina Conscripti I. Tituli Termessi et agri Termessensis*. Vienna 1951.